

ASIM PECO

NEKA ISTRAŽIVANJA U OBLASTI PROZODIJE SRPSKOHRVATSKOG JEZIKA

Među problemima koje nudi srpskohrvatska govorna riječ, svakako, naj-interesantniji su oni koji su vezani za prozodiju. Ova oblast našega jezika skoro puna dva stoljeća nalazi se na spisku tema koje privlače pažnju i ser-bokroatista i slavista; i fonetičara i akcentologa. T je i shvatljivo. Srpsko-hrvatska govorna riječ još uvijek pruža izobilje podataka korisnih za prouča-vanje prozodije ne samo slovenskih jezika nego i znatno šire.

Iz niza pitanja koja nudi istorija naše akcentuacije nas ovom prilikom interesuju sljedeća: a) fonetske vrijednosti naših akcenata: zasnovane na akustičkom utisku i na podacima koje pruža eksperimentalna fonetika; b) objašnjenje akcenatskih promjena — od praslovenske jezičke zajednice do savremenog stanja; c) fonološke vrijednosti naših akcenata.

A. Određivanje fonetskih vrijednosti naših akcenata

S obzirom na to da našu akcentuaciju karakteriše tonska polivalentnost, ona je interesantna i za one koji prate tu komponentu govorne riječi. A na te osobine naše prozodije ukazivali su još i stariji leksikografi i gramatičari. Pa, ipak, tek će se od prošloga vijeka ovome problemu posvećivati malo više pažnje. A za ta ispitivanja postoje dva puta: akustički i eksperimentalni.

a. 1. Akustički

Prvi cjelovitiji uvid u prirodu naših akcenata dao je Leonard Mazing. To je njegov odveć poznati i često nejednako primljeni rad: *Die Hauptfor-men des serbisch-chorwatischen Accents*, objavljen u današnjem Lenjingradu 1876. godine. Mazing je ispitivao govor dvojice naših zemljaka, iz različitih krajeva (Žarkovo, kod Beograda, i Mrkopolj, Gorski kotar) i na osnovu nji-hovog izgovora donio zaključke koji se, počesto, uopštavaju kao opštesrpsko-hrvatske prozodijske vrijednosti. Istina, bilo je i shvatanja da Mazingovi zak-ljučci nikako ne daju sliku stvarnih vrijednosti naših akcenata, onih uzlazne intonacije.¹ Upravo zbog tih neslaganja oko vrijednosti naših akcenata uz-lazne prirode, i poslije Mazinga ovi problemi su privlačili pažnju i akcento-loga i fonetičara (Broh, Štorm, Rešetar, Ivšić, Belić, Miletić — da ukažem

¹ A. Peco, Osnovi akcentologije, Beograd, 1971, 55. i dalje.

na samo neke od starijih ispitivača). I tu ima neslaganja. Ipak, čini se, preovlađuje mišljenje domaćih ispitivača koji se ne slažu sa Mazingovim zaključcima o dvosložnosti naših akcenata uzlazne intonacije, ali i saznanje da naša jezička teritorija ne nudi tu jedinstveno stanje.² Uz to, jasno se spoznalo da naš organ sluha, ma kako bio precizan, nije kadar da nam ponudi sve podatke potrebne za donošenje konačnih zaključaka o vrijednostima naših akata, što može biti posljedica i neravnomjernog razvitka naših akcenata, što, opet, može usloviti i pojavu dvoslogovnih akcenata, tipa: *rúkà, nògà*³. Istina, bilo je mišljenje da takvo akcenatsko dvojestvo odražava ostatke starijih epoha razvitka naše prozodijske sisteme, odnosno, da u takvim slučajevima imamo još neobjedinjene ekspiratornu i muzičku komponentu⁴. Kada su u pitanju savremeni naši govori sa prisutnim ovakvim akcentima, a to vrijedi i za naše starije leksikografe, u primjerima tipa *rúkà, nògà*, prije će biti u pitanju naša neprevrela akcentuacija nego očuvana starija prozodijska bivalentnost.

Mada je akustički metod proučavanja naših akcenata dosta nesavršen, ne daje odgovore na sva pitanja koja prate tu vrstu proučavanja naše govorne riječi, on nam je, ipak, pružio podosta podataka neophodnih za razumijevanje i naših standardnih akcenatskih sistema, a i prodiranje u njihov istorijat. Ipak, eksperimentalna fonetika će i tu da otvori nove vidike i da nam pruži podosta podataka koje nam nije mogao pružiti naš organ sluha.

a. 2. Eksperimentalni

Proučavanju naših akcenata pomoću posebnih tehničkih sredstava prvi je pristupio R. Gotijo, u Rusloovoj laboratoriji za eksperimentalnu fonetiku u Parizu. Njegovi zaključci su sljedeći: akcenti silazne prirode imaju na početku i ictus i ton; akcenti uzlazne prirode znaju za uspon i intenziteta i tona u toku trajanja akcentogenog sloga, iako ovaj uspon nije u potpunosti ujednačen: tonska komponenta ne prati, do kraja, intenzitet⁵.

Od Gotijoa do naših dana mnogi su se vraćali ovome problemu: Miletić, Polok, Đ. Kostić, Ivić-Lehiste, Lj. Mihailović, Peco, Pravica, J. Jokanović, da ukažem samo na neke od tih proučavalaca naše govorne riječi. Svakako, težište je bilo na prirodi naših akcenata uzlazne prirode. Pošto su i ovi ispitivači imali objekte iz različitih krajeva naše jezičke oblasti, rezultati su, počesto, nejednaki.

Nesumnjivo, prof. P. Ivić i I. Lehiste dali su, do sada, najbogatiju građu i najcjelovitiji pogled u ovu problematiku⁶. A od rezultata do kojih se u toj vrsti ispitivanja naših akcenata došlo ja ću ukazati na jedan od najsvježijih. Jelica Jokanović u svom magistarskom radu,⁷ koji je objavljen u 29.

² A. Belić, JF, VI, 230.

³ Peco, *op. cit.*, 71—74.

⁴ Šahmatov, RFV XXIII, 39.

⁵ Peco, *op. cit.*, 67—58.

⁶ Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. VI, VIII, X, XII, XIII/2, XV/1.

⁷ J. Jokanović-Mihajlov, *Priroda uzlaznih akcenata u progresivnijim štokavskim govorima*, SDZb, XXIX, Beograd, 1983.

knjizi SDZb-a (Beograd 1933), konstatuje da u govorima sa potpuno završenim procesom pomjeranja silaznih akcenata ka početku riječi, tj. u govorima hercegovačkog i šumadijskog tipa, imamo, kod akcenata uzlazne prirode, potpunu uzlaznost i na kratkom i na dugom slogu. Tu je ekspiratorna snaga veća »na akcentovanom nego na slogu sa koga je iktus prenesen. U postakcenatskom slogu jasno je izraženo silazno kretanje tona« (str. 39). Do takvih zaključaka sam došao i ja u svojim ispitivanjima akcenata u hercegovačkim govorima. U drugim govorima, kako je još ranije konstatovao prof. Belić, situacija ne mora biti takva. I, obično, nije takva. U toj činjenici mogu se tražiti i uzročnici nejednakog opisivanja naših akcenata uzlazne intonacije i shvatanju da su oni dvosložni. Dakle, naši savremeni govori, makar se oni nalazili i u krugu novoštokavske zone, ne moraju imati potpuno identične vrijednosti svih naših akcenata. Govori koji su ranije krenuli u politoniju i u kojima je ranije došlo do prenošenja silaznih akcenata ka početku riječi, sabrazili su svoju tonsku i jačinsku komponentu; govori, pak, sa prisustvom nekih arhaičnijih osobina, pa i u prozodiji, nisu u svemu morali da slijede govore iz one prve skupine, zato u tim govorima još i danas mogu da se jave i dvoslogovni akcenti, ili da se osjeti iktus na postakcenatskom slogu. Da postoje osjetne razlike među govorima novoštokavskog tipa, pokazuju nam i rezultati novijeg prenošenja akcenata na proklitiku.

B. Objašnjenje akcenatskih izmjena — od praslovenske jezičke zajednice do novoštokavske politonije

Među najzamršenijim pitanjima iz istorije slovenske akcentuacije nalazi se, svakako, pitanje vezano za izmjene koje su se desile u praslov. jezičkoj eposi. O ovome pitanju, ili: o ovim pitanjima, raspravljali su mnogi slavisti, pa, ipak, ni do danas se nije došlo do jednoga, i opšteprihvatljivog rješenja. Veliki broj proučavalaca ovoga problema sklon je da sve te izmjene gleda kroz metatoniju, a pod metatonijom, još od F. de Sosira, podrazumijevaju se promjene u intonaciji čiji principi nisu potpuno jasni, a čiji se rezultati danas počesto objašnjavaju intonacionim alternacijama.⁸

I među metatonistima ima neslaganja, kako u vremenu vršenja ovih izmjena, tako i u njihovim uzročnicima i načinu ostvarenja. Ja ću ovdje ukazati na mišljenje o metatoniji prof. Belića i prof. Ivšića.⁹

Prof. Belić je u više navrata pisao o ovome problemu naše istorijske akcentologije¹⁰, a cjelovit pogled je dao u svojim Akcenatskim studijama¹¹, sa izvjesnim dopunama u članku: *Un système accentologique du Slave commun*¹². Polazna osnova za akcenatske izmjene u psl. eposi, po mišljenju prof. Belića

⁸ *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, VIII, 1934, 429; L. Sadnik, *Slavische Akzentuation I*, Wiesbaden, 1959, 27.

⁹ Sadnik, op. cit., B. A. Дыбо, *Словянская акцентология*, Москва, 1981.

¹⁰ Up. radove prof. Belića u njegovom zborniku, Beograd, 1976.

¹¹ A. Belić, *Akcenatske studije*, SKA, Beograd, 1914.

¹² *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, XXI, 1919.

ća, nalazi se u promjeni sklopa riječi. To se najljepše vidi kod pridjevskih riječi, u odnosu oblika neodređenog i određenog pridjevskog vida, kada kratki akcenat mijenja i mjesto i prirodu (*bōso : bosōje, golō : gōloje*), a dugi akcenti mijenjaju samo svoju intonacionu komponentu: akut daje cirkumfleks (*hogáto : bogátoje, stáro : stároje*), a cirkumfleks daje akut (*živo : živoje, mládo : mládoje*)¹³. Mada ni ovo objašnjenje akcenatskih izmjena nije ostalo kao jedinka¹⁴, ono je, bar kod nas, našlo dosta svojih pristalica, uzima se kao »najverovatnije rešenje teškog problema slovenske metatonije« (R. Bošković, JF XVIII, 228).

Prof. Stjepan Ivšić iznio je svoje poglede na akcenatske izmjene, prvo, u radu: Prilog za slavenski akcenat¹⁵, zatim u opširnoj dijalekatskoj monografiji Današnji posavski govor¹⁶. Tu se polazi od trojkih puteva koji su vodili ka prozodijским izmjenama: od pretvaranja, prelaženja i premještanja ili prenošenja akcenata. Tako imamo:

1. *Pretvaranje* kada se akcenat »mijenjajući kvantitetu pretvara u drugi na istom slogu, na pr.: *grād — grādovi, mlád — mládi, stárac — stárca, rúka — rúkama, lónac — lónca*« kao i: *kráva — kráva;*

2. *Prelaženje*, kada »stariji dugi uzlazni akcenat (~ // {A P.) prelazi u silazni (O), na pr. *králj > králj, stráža > stráža, mlátiš > mlátiš*.

3. *Premještanje ili prenošenje*; ono može biti *progresivno (skakanje)*: *kopá > köpā, pítā > pítā, u súd > ù súd, u vōdu > ù vodu*; tako i: *krālĵ > > králj, strānĵ > strān* (Gpl); i *pomicanje*: *lōpata < lopāta, žena < ženā, pítala < pítāla, vīno < vīnō, gospōdār < gospodār, nā súd < na súd, kōd brata < kod brāta;*

i *regresivno*; takođe: *pomicanje*: prema kraju riječi: *poljā : pōlje, jezerā : jēzero, grādū : grādu, veselā : vēselo*. Skakanje imamo i u: *králj < krālĵ;* prelaženje u: *králj < krālĵ,* pomicanje u: *králja < krālĵā*¹⁷.

Pošto je ovaj Ivšićev rad nastao početkom našega vijeka, prije 1910¹⁸, kada su udarani temelji našoj akcentologiji, jasno je da tu ima objašnjenja koja donija istraživanja u ovoj naučnoj oblasti neće prihvatiti¹⁹. Pa, ipak, mora se odati priznanje prof. Ivšiću za ogromni doprinos našoj akcentologiji²⁰, a najširu primjenu njegovih učenja nalazimo u radu, rano preminulog, inače vrsnog poznavaoca slovenske akcentologije, dr Malika Mulića²¹.

Što se tiče srpskohrvatske politonije, tačnije: novoštokavske politonije, nejednako se ona objašnjava. Za jedne akcentologe tu smo, prvo, imali

¹³ Belić, *Akcentatske studije*; Peco, *op. cit.*, 33—40.

¹⁴ P. Gardé, *Histoire de l'accentuation Slave*, I, Paris, 1976.

¹⁵ Rad JAZU, 187, 1911.

¹⁶ Rad JAZU, 196, 1913.

¹⁷ Rad JAZU, 187, str. 137—138.

¹⁸ S. Ivšić, *Izabrana djela iz slavenske akcentologije*, München, 1971, 703.

¹⁹ D. Brozović, *O stjepanu Ivšiću kao slavenskom i hrvatskosrpskom akcentologu*, Ivšićev zbornik, Zagreb, 1963, 25—26.

²⁰ Brozović, *op. cit.*

²¹ M. I. Mulić, *Osnove ruske akcentologije*, knj. I, Sarajevo, 1974, knj. II, Sarajevo, 1978.

dvostruke akcente koji su se, vremenom, sveli na jednoslogovne akcente. Poznato je Daničićovo mišljenje o tome, a ono glasi: »da je n. pr. u nom. sing. *vòda* i u gen. sing. *vòdè* u isto doba kad je na krajnjim vokalima kao sada u čakavaca bio akcenat, bilo nešto akcenta i na prvom slogu, — pa dok se tako akcentuacija doticala oba sloga (po m. m. mišljenju još jače nego se sada dotiče prvoga sloga u štokavaca a drugoga u čakavaca), dotle mišlim da je u čakavaca ono akcenta na stražnjem slogu uzimalo mah tako da je najposlije sa svijem preobladalo, a onoga što je bilo na prednjem slogu sasvijem nestalo, — na suprot u štokavaca da je otimalo mah ono što je bilo na prednjem slogu, te se održalo kao sadašnji akcenat, a onoga što je bilo na stražnjem kratkom slogu sa svijem nestalo i taj slog ostao kratak bez akcenta, a ono što je bilo na dugom stražnjem slogu održalo se kao akcenat *Ń* ili — ako ću govoriti riječima onih koji ne priznaju dva akcenta u jednoj riječi — nestalo ga i na tom slogu, pa taj slog ostao samo dug bez akcenta«²². I Šahmatov je smatrao da smo imali dvosložne akcente »na prvom dijelu su bili muzički uzlazni akcenti... na drugom ekspiratorni...«. Tako je praštok. bilo: *vòdà*, *rùkà*, *vòdè*, *rùké*²³.

Naravno, mi danas ne gledamo ovako na problem novoštokavske politonije. Danas se polazi od shvatanja da smo na sh. jeziku, tj. u sva tri njegova osnovna dijalekta, imali tri akcenta: **, *Ń*, *f*²⁴ i da je politonija rezultat izmjena koje su se vršile u novije vrijeme u pojedinim govorima od XIV vijeka²⁵. Ti procesi, procesi vezani za pojavu novoštokavskih akuta, bili su postepeni. Svakako, prvo je pred akcenatski slog dobijao akutski karakter, zatim je on postojao i kvantitativno snažniji od bivšeg akcentogenog sloga da bi, na kraju, novoakutovani slog postao akcentogen, a ranije akcentovani slog je izgubio to svoje obilježje.

C. Fonološke vrijednosti naših akcenata

Još su naši stari gramatičari i leksikografi ukazivali na značaj akcenta za semantičku komponentu riječi. Tako kod A. Mrazovića imamo opozicije *volnà* (val): *vòlna* (vuna). Na tu akcenatsku komponentu ukazali su i L. Milovanov i Vuk. Poznati su njihovi primjeri tipa *dùga* i *dūga* ili *jàrica* i *jàrica*²⁶. Ovome problemu, u sklopu svojih pristupa fonologiji sh. jezika, dosta pažnje su posvetili i fonolozi. Istina, za njih nisu iste vrijednosti naši akcenti silazne i uzlazne prirode²⁷. Ako počemo od primjera tipa: *vràta* (N, pluralizantum): *vràta* (Gsg od vrat): *vràtā* (prez. od vratati) i *vràta* (aorist od istog glagola) ne može se u ovom glasovnom sklopu odreći značaj akcenta za semantičku komponentu, pa ni akcenta silazne intonacije. Jer, ako su fonolo-

²² Đ. Daničić. *Srpski akcenti*, 320.

²³ RFV, XIX, 39.

²⁴ Up. JF XIX, 1951/52, 119.

²⁵ Peco, op. cit., 52.

²⁶ *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stef. Karadžića*, knj. II.

²⁷ Н. С. Трубецкой, *Основы фонологии*, Москва, 1960, 237—238.

loški relevantni otvorenost i zatvorenost vokala, ako su fonološki relevantni nazalnost i oralnost, zašto ne bi imale takav značaj i opozicije iskazane u silaznosti i uzlaznosti određenih slogova u riječi. Naravno, za nas je od značaja ne samo priroda akcentovanog sloga nego i mjesto akcenta u riječi, tj. za glasovne sklopove tipa *mālina* i *malina* upravo je relevantno mjesto akcenta, a u primjerima kao *iskupiti* i *iskúpiti* i mjesto i kvantitet.²⁸

UNTERSUCHUNGEN AUF DEM GEBIET DER PROSODIE DES SERBOKROATISCHEN

Zusammenfassung

In dieser Arbeit werden die bisherigen Untersuchungen auf dem Gebiet der serbokroatischen Akzentlehre dargestellt, und zwar auf drei Ebenen: a) der phonetischen Untersuchungen, b) der Erklärung des Akzentwechsels und c) des phonologischen Werts des Akzents.

²⁸ Peco, *op. cit.*, 75—77. Iscrpnije bibliografske podatke o svim ovim pitanjima v. kod M. Hraste, HDZb, I, 1956, 387—479; P. Ivića i I. Lehiste, Zbornik za filologiju i lingvistiku, X, 1967, 86—91; J. Matešić, *Der Wortakzent in de serbokroatische Sprache*, Heidelberg 1970, 265—281; A. Peco, Radovi ANUBiH, Odjeljenje društ. nauka, knj. 21. 1981, 73—194.